

Summary

BORDERS OF AYRARAT GOVERNORSHIP AND
VACHUTYAN'S OWN TERRITORIES

TIGRAN PETROSYANTS

The territory of the governorship of Ayarat was undoubtedly wider than the own possessions of the Vachutyans. We believe that the entire territory of the Ararat valley was under the Vachutyans' rule.

To the south-west of their own possessions, the Ayarat province included a part of the Kotayk province with the settlement of Yerevan, almost the entire province of Vostan Hayots.

To the west and south-west, the borders of the governorship stretched along the slopes of Mount Tsaghkunyats parallel to the Hrazdan River to Yerevan and, including Yerevan, in a curved line from Khor Virap to the south went to the Araks River, along the river they ascended up to the border of the fortress-city of Saint Mari, then along the river they stretched to the central part of Shirak.

In the Armenian state system of the Zakaryans, the protection of the southern borders from Syunik to the northern-western border of Dvin was carried out by the governorships of the Orbelyans and Khaghbakians, and in the central part from the border of Dvin to the capital of Ani, this duty was assigned to the Vachutyans.

ՀԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ¹

Ցանկալի է, որ գիտութեան եւ մշակոյթի երեւոյթները ու գործիչների յոբելեանների անհրաժեշտ արդիւնքները լինեն ո՛չ այսօրէկան, այլ մնայուն՝ գրքային կամ այլ տեսակի արժէքներ: Ծննդեան 200ամեակի առիթով այժմ ոգեկոչում ենք ԺԹ. դարի մեր մտաւոր մշակոյթի հսկայի՝ Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշանի յիշատակն ու նրա բազմաճիւղ տարատեսակ վաստակը: Առաւել քան վստահ ենք, որ այս ոգեկոչման բուն կամ հիմնական նպատակը պէտք է համարենք նրա աշխատած վաստակած գիտամշակութային ասպարէզներում արուածի հաշուեկշիռ ամփոփոյքն անելը եւ նոր անելիքների ծրագրումն եւ ուրուագծումը, որին յաջորդելու են Ալիշանի արծարծած խնդիրների նորանոր զարգացումներ:

Գալով մեր բուն խնդրին. նոր ժամանակների պատմագիտական աղբիւրագիտական աշխատութիւնների մէջ բաւական յաճախողէպ են տրտունջները, թէ Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշանն իր օգտագործած աղբիւրները հիմնականում չի յղել, ըստ այդմ էլ շատերը յայտարարել են, թէ նրա վկայակոչումները թէական են կամ պակաս վստահելի: Սկզբից եւեթ ասենք, որ օժանդակ միջոցներով կամ բուն ձեռագիր մատեաններ քննելով բաւական շատ

1 Տարբեր շեշտադրումներով յօդուածիս միտք բանիմ երկիցս գեկուցել եմք հետաւար գիտաժողովներում՝ նախ 2020 թուականի Յուլիսի 6ին, Երեւանում՝ «Հայր Ղեւոնդ Ալիշան – 200» եւ ապա 2021 թուականի Ապրիլի 27ին, Սանկտ Պետերբուրգում՝ «Великие армянские просветители Мкртич Хримян и Гевонд Алишан — к 200-летию со дня рождения», 27-28 апреля 2021г., Санкт-Петербург, Россия» («Հայ մեծ լուսաւորիչներ Մկրտիչ Խրիմեան եւ Ղեւոնդ Ալիշան՝ ծննդեան 200ամեակի առիթով», 27-28 Ապրիլի 2021ին, Սանկտ Պետերբուրգ, Ռուսաստան):

առիթմներ ենք ունեցել ստուգելու Ալիշանի տարբեր վկայակոչումներ կամ քաղուածքներ, եւ գրեթէ միշտ հաստատել ենք դրանց ճշգրտութիւնը: Այսինքն՝ համոզուել ենք, որ Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշանի ցանկացած խօսք հիմնուած է գոյութիւն ունեցող որեւէ աղբիւրի վրայ. ուրեմն՝ եթէ վաւերականութեան վերաբերեալ կասկած կայ, ապա պէտք է գտնել նրա օգտագործած աղբիւրը եւ կասկածի փարատումը փնտռել այդ նոյն աղբիւրի մէջ:

Այժմ հպանցիկ մի ակնարկով անենք մեր միջնադարեան ձեռագրերի յիշատակարանային նիւթի ընդհանուր գնահատութիւնը. պատմամշակութային սկզբնաղբիւրների շարքում հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների ինքնայատուկ լինելը վաղուց արձանագրուած իրողութիւն է: Յայտնի է, որ ուշ միջնադարի մեր լաւագոյն պատմիչներից մէկի՝ Առաքել Դաւրիժեցու Պատմութեան սկզբնաղբիւրների հիմնական մի տեսակը եղել են ձեռագրական յիշատակարանները: Յիշատակարանների հետ աղբիւրներ ենք արձանագրել նաեւ ժամանակագրական փոքր բնագրերի մէջ, աւելին՝ կայ Ժէ. դարի մի անտիպ ժամանակագրութիւն, որ կարճ բնորոշումով կարելի է անուանել Գրիգոր Լուսաւորչից մինչեւ Ժէ. դարի կէսերի ընթացքի «Պատմութիւն Կիլիկիոյ Հայոց», մանրագին պրպտումներով պարզել ենք ինքնութիւնն այս երկի հեղինակի, որ մինչ այս միայն հպանցիկ անդրադարձներով եւ ցրիւ մասնական տպագրութիւններով յայտնի էր որպէս Ժէ. դարի տաղերգու Յակոբ երէց Սսեցի: Նկատենք, որ այս Պատմութեան հեղինակային ինքնագիր օրինակը², իր Սերովբէ եղբօր աջակցութեամբ, յայտնաբերել է մեր Ալիշան վարդապետը, բայց կարեւոր է նաեւ այն, որ այս գործի հիմնական ատաղձներից մէկը կրկին ձեռագրական յիշատակարաններն են, որոնց հիմք ձեռագրերը երբեմն պահպանուել եւ մեզ են հասել, ասենք, օրինակ՝ Յակոբ երէց Սսեցին օգտագործել է Հեթում Բ. Թագաւորի նշանաւոր Ճաշոցի (1286) ընդարձակ յիշատակարանը³. Բայց այս հեղինակի գործածած յիշատակարանների մայր ձեռագրերն աւելի յաճախ չեն պահպանուել: Աւելորդ չէ արձանագրելը նաեւ, որ մեր գիտական պատմագրութեան ռահվիրայ Հ. Միքայէլ Չամչեանի Պատմութիւնը նոյնպէս յենուած է մեծապէս ձեռագրական յիշատակարանների վրայ:

2 Ս. Ղազարի Միքաբեան մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 1318:

3 Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 979 (1286), 470ա-476ա:

Միւս կողմից՝ միջնադարի գրեթէ ամբողջ ընթացքում, մեր գրչութեան եւ դպրութեան կենտրոններում գործնական նպատակներով կազմուել են գրացուցակներ, ներկայիս ձեռագրացուցակների հին պարզունակ դրսեւորումները: Այսպիսիների հսկայական քանակից առաջմ հրատարակուած եւ արծարծուած են միայն Սաղմոսավանքի⁴ եւ Բաղէշի Ամլորդեոյ վանքի⁵ գրացուցակները: Մինչդեռ այսպիսի ցուցակների հետեւողական ուսումնասիրութեան հիման վրայ հիւսուելու են միջնադարեան մեր անհատական, եկեղեցական եւ վանական գրադարանների պատմութիւնները, նաեւ՝ յստակուելու են նրանց ունեցած գրքերի անուանացանկերը, այսինքն՝ որոշակի ի՛նչ գրքեր կային եկեղեցական, վանական եւ անհատական՝ հոգեւորական եւ աշխարհական անձանց գրադարաններում: Համեմատաբար աւելի նոր ժամանակներում ստեղծուել են յիշատակարանների խմբերի օրինակումներ, որպիսիք կան անգամ Ժէ.-ԺԸ. դարերում գրուած ձեռագրերի մէջ, այսինքն՝ յիշատակարանների ժողովածուների կազմութեան սկզբնաւորումն աւելի հին է, քան գիտական հիմունքներով կազմուած ժամանակակից ձեռագրացուցակներինը: Հին գրացուցակների ուսումնասիրումն արդէն ծառայելու է ուշ միջնադարի հայկական աղբիւրագիտութեան, բնագրագիտութեան եւ գրադարանագիտութեան եւ մատենագիտութեան խնդիրների քննութեանը:

Որպէս օրինակ յիշենք եւ վկայակոչենք Միխիթարեան հանրայայտ միաբան Հ. Յովհաննէս վարդապետ Զօհրապեանի (1756-1829) կազմած մի ձեռագրացուցակ եւ յիշատակարանների մի ժողովածու: Ձեռագրացուցակում թուարկել է 1791 թուականին Լվովում տեսած եւ մասամբ Սուրբ Ղազար տարած ձեռագրերը. այսպէս. «Յանկ գրքոց՝ ի նախնեաց հակագնեայ ազգին սրբոց հարց եւ

4 [ԴԱՂԵԱՆ] ԽԱԶԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Նորագիտ մագաղաթեայ նոտրագիր ցուցակ Սաղմոսավանից մատենադարանի – ի Շողակաթ. Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Գիրք առաջին, Նուիրում հայ գրի եւ տպագրութեան մեծ յոթելեանին. 412-1512-1912, Վաղարշապատ 1913, էջ 167-169:

5 Վարդանայ վարդապետի Բաղիշեցոյ ցուցակ գրոց Ամրոյոյ վանուց, ՏԵՐ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Ս. (հրտ.), ի «Արարատ», 1903, Բ.-Գ., էջ 176-189. Վերահրատ.՝ «Արարատի» ժառանգութիւնը, Ժ. «Արարատ»ի քննադիրներ, հտ. Բ., ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Ս., (հրտ.) ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ. (դասակարգում, խմբագրում եւ յառաջարկ), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, Էջմիածին 2017, էջ 665-672:

վարդապետաց շարադրելոց, եւ պէսպէս նոյնոյ ազգին յոգնաջան գր-
չաց աշխատութեամբ ի լոյս ածելոց, եւ նախ քան զմտահաս լինիլն,
ի Դատաստանատան ազնուանուն ծերակուտաց Լեօպօլսեցւոց մինչեւ
ցայժմ ի պահեստի մնացելոց»⁶: Կասկած չկայ, որ սա մեր ձեռագ-
րագիտութեան համար կարեւոր աղբիւր է, ուստի եւ պատրաս-
տում ենք սրա ծանօթագրուած հրատարակութիւնը: Եւ նկատի
ունենանք, որ հայկական ձեռագրական տարբեր հաւաքածոներում
կան այսպիսի հարիւրաւոր գրացանկեր, որոնց համադիր հետա-
գոտման եւ հրապարակման աշխատանքները Մաշտոցեան Մատե-
նադարանում արդէն սկսուել են: Ուստի յիշենք այսպիսի մի երկ-
րորդ ցուցակ եւս. Գրիգոր դպիր Յովբեան Տէր-Գրիգորեանը
1840ի Մարտին Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի ընդօրինակու-
թեան հետ միասին եւ միակազմ կազմել է նաեւ «Յանկ եւ յիշա-
տակարանք հնագիւր մատենիցն Սեւանայ»⁷, ուր «Բաղուածաբար կու
տայ ծանօթութիւն անոնց մասին, օրինակելով յատկապէս յիշատակա-
րանները»⁸. այդ ցանկում թուարկել է յիսուսմէկ մատեան՝ «Ա. Ն.
Լամբրոնացի, Ատենաբանութիւն. ՌՂԵ. (1646), գրիչ՝ Մելիսեդ, տե-
ղի՝ Ստաբել, ստացող՝ Ռստակէս դիտապետ... ԾԱ. Յայսմաւուրբ.
ՈՀԶ. (1227), բոլորգիր, տեղի՝ Դարանաղեաց գաւառ, Գր. Լուսաւորչի
մենաստան, ստացող՝ Տուրբ»⁹: Բնականաբար, այս ցուցակը եւս

6 Ֆրանսիայի ազգային գրադարանի հայերէն ձեռ. Հ^մ 294, 1ա-2բ. հմմտ. KEVORKIAN, RAYMOND H. - TER-STEPANIAN, ARMEN, *Avec le concours de Bernard Outtier et de Guévorg Ter-Vardanian, Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale du France. Catalogue. Bibliothèque nationale du France, Paris* 1998, p. 871 (այսուհետեւ՝ «Փարիզի ցուցակ» եւ էջահամար):

7 Ս. Ղազարի Մխիթարեան մատենադարանի ձեռ. Հ^մ 1261/974, էջ 97-162 (թեֆին յաջորդող 974 համարը ձեռագրացուցակինն է, որ տե՛ս յաջորդ ծանօթութեամբ):

8 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վե-
նետիկ, հտ. Զ. Պատմագիրք Հայոց – Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի
– Ներսէս Շնորհալի, Ներսէս Լամբրոնացի – Աղօթագիրք, ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ,
Հ. Ս. (աշխտ.), Ս. Ղազար, Վենետիկ 1996, էջ 293:

9 Անդ, էջ 293-296. վերջինը երեւի Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսու-
հետեւ՝ ՄՄ) Հ^մ 3779 ձառնութիւնն է (հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի յիշա-
տակարաններ. ԺԳ. դ., ՄԱԹԵԻՍԵԱՆ, Ա. Ս. (աշխտ.), Հայկական ՍՍՀ
ԳԱ հրատ., Երեւան 1984, էջ 149-154, Հ^մ 109. (այսուհետեւ՝ ԺԳ. դ-ի
յիշ-Ֆ.), ԻԴ. համարը ՄՄ Հ^մ 4018 ձեռագիրն է, ԻԷ.՝ 1323 թուականի
Աւետարանը երեւի չկայ՝ չի եկել ի ՄՄ: Գրիգոր դպիր Յովբեան Տէր-
Գրիգորեանի գրած ձեռագրերն են՝ ՄՄ Հ^մ 4337, 6345 եւ 6455:

պէտք է հրատարակել Սեւանի ձեռագրերի այլ ցանկերի¹⁰ հետ
համադիր քննութեամբ հանդերձ:

Յիշատակարանների ժողովածու միւսը. «Յամին 1814, ի պա-
րապորտութեան ի Վենետիկ, խորհեցայ կազմել զհաւաքումն յիշա-
տակարանաց բովանդակ գրչագիր մատենից, որք գտանէին ի դպրա-
տան անդ Սրբոյն Ղազարու՝ թուով իբր 860, զոր սկսեալ յԱւետարան
գրոցն եւ աւարտել մնացելոցն ոչ ժամանեցի, այլ զբաղումն պարա-
պորտութեան բարդեալ ի վերայ իմ: Յովհ. վ. Զօհրապեան»¹¹: Հաս-
կանալի է, որ Զօհրապեանի ընդօրինակած այս յիշատակարանները
1914ին տպագրուել են¹². սակայն դրանից ճիշտ մի դար առաջ՝
դեռեւս 1814ին այսպիսի ժողովածուի կազմումն ինքնին քննու-
թեան արժանի գիտական կարեւոր փաստ է, ասենք՝ կարեւոր է,
թէ բնագրագիտական ի՛նչ սկզբունքներով է յիշատակարանների
իր ժողովածուն կազմել Զօհրապեան վարդապետը, որի պատրաս-
տած հայերէն Աստուածաշնչի հրատարակութիւնը երկու դարից
աւելի ընթացքում չի հնացել, ապա՝ նրա ընդօրինակութիւնների
մէջ կարող են լինել բանասիրական կարեւոր խնդիրների կամ
տարակուսելի ընթերցումների լուծումներ:

Աւելի նոր ժամանակներում «ի պէտս պատմութեան Հայոց»՝
յիշատակարանների ժողովածուներ են կազմել հանրայայտ Գարե-
գին վ. Սրուանձտեանցը¹³, Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանը¹⁴, սակաւ
յայտնի՝ Արսէն Թոխմախեան, Պօղոս Նաթանեան եւ Վահրամ Կա-
նաչեան վասպուրականցի վարդապետները, իսկ Գեղամ Տէր-Կա-

10 Հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6554:

11 Ֆրանսիայի ազգային գրադարանի հայերէն ձեռ. Հ^մ 295, 23ա. 24 թերթ.
հմմտ. Փարիզի ցուցակ, էջ 872:

12 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վե-
նետիկ, հտ. Ա., ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Հ. Բ. (աշխտ.), Սուրբ Ղազար, Վենետիկ
1914, էջ 373-794՝ առկայ է Ա.-ՃԶ.՝ 106 Աւետարանի նկարագրութիւն,
յիշատակարաններով հանդերձ:

13 ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ, Գ. Վ., Թորոս աղբար, Հայաստանի մամբորդ, Մասն
Առաջին, Կ. Պոլիս 1879, 341 էջ, [Մասն երկրորդ], Կ. Պոլիս 1884, 488
էջ:

14 Նօտարք հայոց. Հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապե-
տի Փիրղալէմեան Տոսեցւոյ, Վարագայ վանուց վանականի, Տպ. Նշան
Կ. Պրպէրեան, Կ. Պոլիս [1888], է., 1 չհ., 232 էջ. նաեւ՝ «Նշարք պատ-
մութեան Հայոց» խորագրով նրա ձեռագիր ժողովածուները:

րապետեանը Մշոյ առաջնորդարանի քարտուղար եղած ժամանակ՝ նախորդ դարի սկզբներին, կազմել է Մշոյ եւ Տարօնի ձեռագրերի 1000ից աւելի յիշատակարանների մի ստուար ժողովածու: Յաւօք, այս վերջինները կորսուած են, եւ որեւէ բան գտնելու մեր բոլոր փորձերն ապարդիւն եղան: Չմոռանանք նաեւ, որ վանեցի ուսուցիչ Օնիկ Բարադամեանը կազմել է Վասպուրականում իր տեսած ձեռագրերի մի ցուցակ, որի մէջ բաւական ընդարձակ քաղուածներով բերել է նաեւ յիշատակարաններ. սակայն այս ժողովածուն¹⁵ ցաւօք պահպանուել է միայն մասամբ¹⁶:

Ըստ էութեան ժ.Թ. դարի այս աւանդոյթի շարունակութիւնն էր նաեւ ժամանակագրական դասաւորութեամբ մշակուած՝ տասներկու հոտորով ներկայումս առկայ շարքի առաջնեկը՝ Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանի «Յիշատակարանի մեծագրաց»ը, որ սկզբնապէս ժողովուել էր որպէս հեղինակի աշխատութիւնների մէջ օգտագործուելու ատաղձ¹⁷: Շատ պատկերաւոր է յիշատակարանների արժէքի՝ Գ. կ. Յովսէփեանի գնահատումը. «փոքրիկ յիշատակարանները իրենց բազմատեսակ մանր տեղեկութիւններով մոգայիկ գոյնգոյն բարեր են, որոնցից արուեստագէտը ի մի բերելով եւ օգտագործելով հարկաւորը իր նպատակի համար, կազմում է կենդանի, գունազարդ եւ գեղարուեստական պատկեր»¹⁸:

Միջանկեալ նկատենք, որ պատմական սկզբնաղբիւրների պակասը կամ բացը լրացնելու նպատակ ունէր Լեւոն Խաչիկեանի ձեռնարկումը, որի արդիւնքը եղան ժ.Գ. եւ ժ.Ե. դարերի յիշատակարանների չորս ստուար հատորները¹⁹. յիշենք՝ մենք ժ.Գ. Դա-

15 Տես ՄՄ ձեռ. Հ^{որ} 6333. այս ցուցակը պատրաստում է հրատարակութեան:

16 Յիշատակարանների ժողովածուների աւելի մանրամասն մի տեսութիւն էլ տե՛ս ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., Յիշատակարանների ժողովածուները կազմելու Լեւոն Խաչիկեանի մշակած սկզբունքները եւ ներկայիս անելիքները. - Լեւոն Խաչիկեան 90, Նիւք-եր Մատենադարանի հիմնադիր տնօրէնի ծննդեան իննսուամեակին նուիրուած միջազգային գիտաժողովի (9-11 Հոկտեմբերի 2008), Նայիրի, Երեւան 2010, էջ 11-13:

17 ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ [ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ], Յիշատակարանի մեծագրաց, հտ. Ա. (Ե. դարից մինչեւ 1250). 48 նմանահամութիւններով, Անթիլիաս 1951, էջ ժ.Գ.:

18 Անդ:

19 Ժ.Գ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ. Ա. (աշխատ.), Երեւան 1950, XXXIII, 757 էջ: Ժ.Ե. դարի հայերէն ձեռագրերի

րի պատմիչ ու պատմութիւնն չունենք, իսկ ժ.Ե. դարում ունենք միայն Թովմա Մեծոփեցու փոքրածաւալ գործը, որ պատկերում է հիմնականում կաղ աշխարհակալ Թեմուրի նուաճումների պատմութիւնը:

Աւանդական տեսակի, այսինքն՝ կրկին իր գործերի մէջ օգտագործելու (եւ իրապէս՝ զգալի չափով օգտագործուած) նպատակով ի մի բերած՝ «Հաւաքումն յիշատակարանաց» ստուար ժողովածու ունի նաեւ Հ. Ներսէս վրդ. Ակիմեանը. «Մեծադիր տուփեր. Յիշատակարաններ 900-1800 տարիներու շրջանէն, դասաւորուած տարիներու կարգով»²⁰: Ի դէպ, կորսուելուց առաջ Ակիմեանն ընդօրինակել եւ իր հաւաքածուի մէջ է մուծել նաեւ Գեղամ Տէր-Կարապետեանի վերոյիշեալ ժողովածուի ամբողջ նիւթը: Ձեռագրացուցակներից քաղածներից բացի, նաեւ՝ իր գիտական ուղեւորութիւնների ժամանակ նա անձամբ թերթել է առնուազն 8000 ձեռագիր, ընդօրինակել նրանց յիշատակարանները եւ իրեն անհրաժեշտ մատենագրական այլ նիւթեր. օրինակ՝ 1924 Յունուարի 27ին գրել է. «Իմ “Յիշատակարաններու հաւաքածոյն” - իբր 20.000 կտոր», իսկ 1931 Մարտի 14ին՝ «Անցեալ Նոյեմբ.-Փետր. ամիսները անցուցի եւ Գերմանիա եւ Գաղղիա, ուսումնասիրելու Մատենադարաններու մէջ եւ գրավաճառներու քով գտնուած հայերէն ձեռագիրները: Տեսայ աւելի քան 500 ձեռագիր»²¹: Այս վկայութիւններն Ակիմեանի ժողովածուի՝ մեծ ծաւալ, ուստի եւ նոյնպիսի արժէք ունենալու յայտարարներ են:

Իսկ Հ. Ղեւոնդ վրդ. Ալիշանն ունի իր գործերի սկզբնաղբիւրների՝ ձեռագիր եւ տպագիր գրքերից արուած քաղուածքների՝ «Հայկարան» ընդհանուր խորագրով մեծադիր (մօտ 25x40 սմ

յիշատակարաններ, մասն առաջին (1401-1450), ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ. Ա. (աշխատ.), Երեւան 1955, LXVI, 818 էջ: Ժ.Ե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480), ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ. Ա. (աշխատ.), Երեւան 1958, CXLIII, 598 էջ: Ժ.Ե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500), ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Լ. Ա. (աշխատ.), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրտ., Երեւան 1967, 713 էջ:

20 ԻՆԳԼԻՉԵԱՆ, Հ. Վ., Հ. Ներսէս վրդ. Ակիմեան - Հայ բանասէր, ի Հանդէս ամսօրեայ, 1954, էջ 380:

21 ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ. (հրտ.), Հ. Ներսէս Ակիմեանի եւ Հ. Համազասպ Ոսկեանի նամակները Յարութիւն Քիւրտեանին, ի Հանդէս ամսօրեայ, 2005, քիւ 1-12, էջ 464 եւ 467 (ամբողջը՝ էջ 457-480):

չափսի) մատենաներ, որոնցից ծրուգում (Ը.) ժամանակագրական կարգով մանրագիր ընդօրինակուած են յիշատակարաններ: Վստահ ենք, որ նա յիշատակարանների ժողովածու հրատարակելու մտադրութիւն չի ունեցել: «Հայկարան»ի այս հատորում ընդօրինակել է Սուրբ Ղազարի մատենադարանի եւ Եւրոպայի տարբեր երկրների՝ Ֆրանսիայի Ազգային եւ Իտալիայի տարբեր քաղաքների գրադարաններում իր տեսած ձեռագրերի, նաեւ՝ տարբեր տեղերից իր թղթակիցներից ստացած յիշատակարաններ, որոնք միայն փոքր չափով է օգտագործել իր տպագիր գործերի մէջ: Եւ, ի տարբերութիւն տպագիր երկերի, այստեղ ճշգրիտ նշուած են յիշատակարանները պարունակող ձեռագրերի հասցէները եւ նրանց վեաբերող այլ մանրամասներ:

Այսուհանդերձ, առաւել քան համոզուած ենք, որ թուարկուած բոլոր ժողովածուները, նաեւ՝ Ալիշանի «Հայկարան»ի Ը. հատորը պէտք է համեմատել հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների ներկայումս առկայ տասներկու հատորների հետ, ապա այդ ժողովածուների ունեցած՝ գիտական արժէք ունեցող բոլոր նորութիւնները տպագրել ծանօթագրութիւնների ձեւով, իսկ հատորաշարում բացակայող կամ ժողովածուների աւելի ունեցած յիշատակարանները, ըստ Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանի պատկերաւոր բնորոշման՝ անպայման պէտք է հրատարակել «ի պէտս պատմութեան Հայոց»: Եւ իրաւացին կամ արդարն այն է, որ բոլոր այս աշխատանքները տպագրուեն նախ առանձին-առանձին՝ ամէն հեղինակի արածն իր անունով, ասենք՝ Ակիւնեանի «Հաւաքումն յիշատակարանաց», Ալիշանի «Հայկարան, հատոր Ը.» եւ այլն, որից յետոյ միայն սրանց արդիւնքները պէտք է մուծել յիշատակարանների ժամանակագրական հատորաշարի մէջ:

Այդպիսի մի փոքր աշխատանք արդէն արել ենք եւ տպագրել՝ «Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս Կիւլէսէրեան, Յիշատակարանք [եւ նկարագրութիւնք] հայերէն ձեռագրաց [ի գանազան տեղիս]» վերնագրով²². Ըստ այս փորձի վստահ ենք, որ մեր յիշատակած ժողովածուները պէտք է հրատարակութեան պատրաստել յիշատակարանների հատորաշարի համար ընդունելի ընդհանուր սկզբ-

22 ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ, Ս. - ՀԻԻՍԵԱՆ, Յ. ՎՐԴ. - ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ, Բ. Ա. ԿԱԹ. - ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները*, ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ. (հրտ.), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին 2015, էջ 191-250:

բունքներով, բայց նաեւ նկատի ունենալով նոյն ժողովածուների իւրայատկութիւնները²³:

Ի դէպ, յիշենք նաեւ, որ 1908 թուականին Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը Վենետիկում ընդօրինակել է յիշատակարանների Ալիշանի ժողովածուն եւ տարրալուծել իր «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» հսկայածաւալ գործի մէջ²⁴, որից էլ՝ արդէն աղաւաղումների ենթարկուած որոշ միաւորներ անցել են յիշատակարանների ժամանակագրական հատորների մէջ: Սրանով հանդերձ, երբ երջանկայիշատակ Վազգէն Յակոբեանի մահից (1982) երկու տարի անց (1984) տպագրուեց Ժ. դարի յիշատակարանների Գ. հատորը, մեր լուսահոգի բարեկամ Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմեանը համառօտ գրախօսութեամբ գնահատեց այն, օգտակար առաջարկներ արեց եւ Հ. Ղ. Ալիշանի «Հայկարան»ից քաղելով տպագրեց հատորի ժամանակագրական շրջանին (1641-1660) վերաբերող 4 յիշատակարան²⁵: Իսկ սա նշանակում է, որ Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեանը, ըստ ամենայնի՝ իր ունեցած ժամանակի սղութեան պատճառով, Ալիշանի ժողովածուն շատ հետեւողաբար եւ նոյնաբար չի ընդօրինակել:

Ալիշանի «Հայկարան - Ը.» ժողովածուն բաղկացած է խաւաքարտէ միջուկով թղթապատ կազմի մէջ ամփոփուած, 36x23 սմ չափսի 673 բարակ թղթէ թերթից (էջակալուած՝ 1-1360, ունի նաեւ չէջակալուած ներդիր թերթեր. ընդհանուր հաստութիւնը՝ 5 սմ), գրութիւնը երկսիւն է (սիւնների լայնքը՝ փոխնիփոխ 10,8 եւ 8 սմ), գիրը՝ չղագիր, էջում միջինը 42 տող. վիճակը՝ լաւ: Արտաքին այս մանրամասները գրանցել է Հ. Սերոբ վրդ. Չամուրլեանը. նրա հետ էլ գործակցութեամբ Ալիշանի այս ժողովածուն պատրաստում ենք հրատարակութեան: Թէկուզ թուուցիկ նախնական քննութեան հիման վրայ՝ ամենայն պատասխանատուութեամբ յայտարարում ենք, որ այստեղ կան յիշատակարանների տպագիր

23 Անդ, էջ 193-194՝ Բարգէն աթոռակից կաթողիկոսի ժողովածուն պատրաստելու սկզբունքները:

24 ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Գ., *Մեսրոպ Մագիստրոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Կենսագործունէութիւնը*, «Ընդհանուր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց», Մատենագիտութիւն, «Մագաղաթ» հրտ., Երեւան 1999, էջ 74:

25 ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս., [Գրիսու.], *Հայերէն ձեռագրերի Ժ. դարի յիշատակարաններ (1641-1660)*, հտ. Գ, ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Վ. (կազմեց), ՀՍՍՀ ԳԱ հրտ., Երեւան 1984, 1016 էջ., ի «Բազմավէպ», 1985, թիւ 3-4, էջ 345-347 (յաւելած յիշատակարանները՝ էջ 346-347):

բոլոր հատորների մէջ բացակայող, այսինքն՝ անտիպ եւ գիտութեանն անյայտ մնացած շատ միաւորներ: Յիշատակենք այսպիսի սոսկ մի քանիսը, որոնցով տեսնելու ենք, որ, ի տարբերութիւն իր տպագիր գործերի, նոյն տպագիրների ատաղձ հանդիսացած՝ նիւթերի իր ժողովածուների մէջ Ալիշանը բարեխիղճ ճշգրտութեամբ նշել է իր աղբիւրները:

Քաղենք՝ «Աւետարան մագաղաթեայ ի Նոր Նախիջեւան, 1884 յուն[ուար²⁶]], յաջորդ՝ 114րդ էջից²⁶՝ «Եպիփան Պապոյեան», որից ստացել է յիշատակարանը, ապա խորագիր՝ «Արշաւանք եգիպտացւոց եւ աւեր Կիլիկիոյ», ապա 1274 թուականի բաւական ընդարձակ մի յիշատակարան (էջ 113-117), որ չկայ ժամանակագրական շարքի ժ. դարի հատորում²⁷: Այսինքն՝ թէկուզ գիտենք, որ 1924-1936 ընթացքում Նոր Նախիջեւանի հայերէն ձեռագրերը եկել են Երեւան եւ ի վերջոյ հանգրուանել Մաշտոցեան Մատենադարանում²⁸, բայց 1274 թուականի այս յիշատակարանի Աւետարանը վստահաբար չի եկել, ուստի եւ նրա ուր լինելը հիմա յայտնի չէ, բայց միխթարութիւն է, որ գոնէ յիշատակարանը կայ Ալիշանի ժողովածուի մէջ:

Յաջորդը՝ «Յայսմաւուրք Ծերենցի, Երկնիստ գեղջ» Կարնոյ, ապա խորագիրը՝ «Գլակայ վանք, արեղայք, Պաշ գօրավար Եգիպտոսի սուլթան, Եաղուպ թագաւորն, 1480», ապա բերում է Յայսմաւուրքի (1480-1481) բաւական ընդարձակ յիշատակարանը (էջ 837-838): Էջեր անց՝ «Ի Յայսմաւ[ուրք] Երկնիստ գեղջ (տ. 837), գրեալն ի ԶԼ. (1481). 1651. Կարնոյ աւագերեցք Տէր Գեորգ եւ որդի նորա Տէր Յակոբ»: Եւ բերում է այս Յայսմաւուրքի 1651ին Կարինում նորոգուելուն վերաբերող յիշատակարանը, որից յետոյ գրում է՝ «Յետ այս գրեալ է պատմութիւն նահատակութեան չորից նոր վկայից՝ Յովհաննու եպիսկոպոսի Մշոյ, Սիրունի, Յովհաննու վարդապետի եւ Սարգիս Արեղայի: Անդ՝ յետ վկայաբանութեանցն»: Եւ բերում է 1664ի մի այլ յիշատակարան՝ «Ի Թվականութեանս մերոյ

26 Այսպէս յիշատակում ենք ժողովածուի էջահամարները:

27 Ժ. Գ. դ.-ի յիշ-է, էջ 439-452՝ 1274 շարք:

28 ԵԳԱՆԵԱՆ, Օ., Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները- Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., ԵԳԱՆԵԱՆ, Օ. - ԶԷՅԹՈՒՆԵԱՆ, Ա. - ԱՆԹԱԲԵԱՆ, Փ. (կազմեցին) ԵԳԱՆԵԱՆԻ, Օ. (ներածութիւն), ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Լ. - ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, Ա. (խմբ.), ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան 1965, էջ 160-161:

ՌՃԺԳ. (1664) սրբազան կաթողիկոսն Յակոբ եկեալ յԱրգրում քաղաք...», սրան էլ յաջորդում է 1671 թուականի մի այլ յիշատակարան (էջ 1336-1337): Այսպէս՝ Ալիշանը մեզ տալիս է ժամանակին Կարնոյ Երկնիստ գիւղում գտնուած ծաւալուն Յայսմաւուրքի՝ 1480-1481, 1651, 1664, 1671 թուականների չորս տարբեր յիշատակարան, որոնցից առաջին երկուսը յիշատակարանների ժամանակագրական հատորների²⁹ մէջ չկան, իսկ վերջին երկուսը չեն լինի տպուկիւր հատորի մէջ, եթէ Ալիշանի ժողովածուն նախապէս չտպագրուի:

Թէեւ Վենետիկի մատենադարանի ձեռագրերի յիշատակարանների զգալի մասը հրատարակուած է ձեռագրացուցակի առկայութեամբ հատորեակում, սակայն անարժէք չեն նաեւ սրանց՝ Ալիշանի օրինակութիւնները, որոնք անպայման պէտք է համեմատուեն բնագրերի եւ ձեռագրացուցակի հատորների հետ, ապա առնուազն ծանօթագրութիւնների տեսքով տպագրուեն Ալիշանի օգտակար դիտարկումները:

Այսպէս. «Ի ԺԲ. Տաղարանի» յղումով՝ «Ի Թվին հայոց ի ՊԶԶ. (1437) եւ ի հոկտեմբերի ամսոյ ի ԻԱ. (21) մեռաւ վարպետն Սըմբատ երեց. Աստուած ողորմի իր հոգուն եւ ջնջէ զիր ձեռագիր յանցանացն եւ փր... ամէն» (էջ 838): Այս յիշատակագրութեան աղբիւրն ըստ ամենայնի պէտք է լինի Միխթարեանց Վենետիկի մատենադարանի «ԺԲ. Տաղարան»ը, որ, սակայն, գրուել է ոչ թէ 1437, այլ՝ 1641 թուականին³⁰: Աւելին՝ ոչ միայն այս, այլեւ մնացեալ բոլոր 42 Ա.-(ԽԲ. թուարկումով) Տաղարաններից որեւէ մէկում³¹ Ալիշանի բերած այս յիշատակագրութիւնը չկայ: Ուրեմն՝ պարզելի է, թէ

29 Ժ. Ե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480), ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Լ. Ս. (աշխտ.), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1958, էջ 441-450՝ 1480 թ. շարք. Ժ. Ե. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երրորդ (1481-1500), ԽԱԶԻԿԵԱՆ, Լ. Ս. (աշխտ.), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1967, էջ 9-20՝ 1481 թ. շարք. Հայերէն ձեռագրերի Ժ. Ե. դարի յիշատակարաններ (1641-1660), հտ. Գ., ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Վ. (կազմեց), ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1984, էջ 1-48՝ 1651 թ. շարք:

30 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միխթարեանց ի վեներտիկ, հատոր Ե. - Յայսմաւուրք-Գանձարան-Տաղարան-Տոնացոյց, ՃԵՄ-ՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս. (աշխտ.), Ս. Ղազար, Վեներտիկ 1995, էջ 735-746 (այսուհետեւ՝ Վեներտիկի ցուցակ, Ե.):

31 Անդ, էջ 635-956:

Ալիշանն ի՞նչ ձեռագիր է նկատի ունեցել «ԺԲ. Տաղարան» գրելով. գուցէ՝ Մանրուսմունք կամ Գանձարան, այլեւ՝ այս փոքր եւ անպայման որոշակի արժէք ունեցող յիշատակարանը մի այլ տեղում տպագրուած է: Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ պէտք է մէկ առ մէկ եւ մեծ ուշադրութեամբ ստուգել նաեւ վեներիկեան ձեռագրերից Ալիշանի քաղած բոլոր միաւորները:

Գրեթէ նոյնպիսի երկրորդ օրինակ. Վեներիկ Հ^մ 202/1322 ձեռագիրը ըստ ցուցակի «1735, Անանիա Շիրակացի» է³². եւ սրա 259-րդ էջի անթուական յիշատակարանը նոյն ցուցակի անուանացանկում թուագրուած է «ԺԹ. դար»³³. Իսկ Ալիշանն այն թուագրել է՝ ԺԸ. դ., խորագրելով՝ «Աղամ վ. առաջնորդ Ակնայ Ս. Երեւման» (էջ 27):

Կամ՝ «1607. Տաղարան, ի Կաֆա, գաղափարէ Հ. Քերովրէ Քուշներ, 1872» (էջ 1337). սակայն բերած յիշատակարանում թուականը՝ «ՌԾԵ» 1606 է: Հ. Քերովրէ Քուշներեան վարդապետի 1872-ին օրինակած յիշատակարանը իր յայտնի գրքում³⁴ չգտանք, գտանք ԺԷ. դարի յիշատակարանների Ա. հատորում³⁵, որ վերցրել է՝ «Անտիպ էջեր», «Բագմավէպ», 1907³⁶, տե՛ս նաեւ Հ. Ն. Ակինեան, Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, էջ 129³⁷: Ըստ «Բագմավէպ», 1907-ի, աւելի ճիշտ՝ Հ. Մկրտիչ Պոտուրեանի, Տաղարանը «Մեր միաբա-

32 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներիկ, հտ. Է. Տօնապատեալ - Ժողովածոյ, Մատենագիրք Հայոց, ՃԵՄ-ՃԵՄԵԱՆ, Հ. Ս. (աշխտ.), Ս. Ղազար, Վեներիկ 1996, էջ 547-552:

33 Անդ, էջ 550-552 եւ 1093:

34 ՔՈՒՇՆԵՐԵԱՆ, Հ. Ք. Վ., Պատմութիւն գաղթականութեան իրիմու հայոց, Վեներիկ 1895, 236 էջ:

35 Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), հտ. Ա., ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Վ. - ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Ա. (կազմեցին), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրտ., Երեւան 1974, էջ 235, Հ^մ 301:

36 Ճգրիտն այս է. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ, Հ. Մ., Անտիպ էջեր, ի «Բագմավէպ», 1907, թիւ 10-11, էջ 401-403: Ըստ այսմ՝ ԺԷ. դարի յիշատակարանների հատորի օգտագործած աղբիւրների ցանկում «Մամուլ» ենթախորագրի ներքոյ այսպիսի բուրակումն ընդունելի ձեւ չէ՝ Բագմավէպ, 1886 թ., 1907 թ., 1923 թ., 1924 թ., 1938 թ., 1939 թ., 1947 թ., 1969 թ. (էջ ԼԱ.):

37 Այսինքն՝ ԱԿԻՆԵԱՆ, Հ. Ն. Վ., Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Ազգային մատենադարան ՂԲ., Մխիթարեան տպ., Վիեննա 1921, որի 129-րդ էջում որպէս «Վեներ. Թ. 1330 Տաղարան» յիշատակարան բաղուած է՝ Բագմավէպ, 1907, էջ 401-ից:

նակից Վեր. Հ. Համագասպ Սափարեան նուիրեց Ս. Ղազարու մատենադարանին»: Ի վերջոյ՝ սա Մխիթարեանց Վեներիկի Հ^մ 1683/795 ձեռագիրն է, որ 1907-ին հրապարակուածից բացի ունի գրչութեան ժամանակի եւս երեք յիշատակագրութիւն³⁸, նաեւ յետագայի՝ 1862-ի մի այլ յիշատակարան, այլեւ այստեղից աւելի յստակ յայտնի է, որ «Ձեռագիրս պատկանած է Հ. Գարրիէլ Այվազովսկիի, որու մահէն ետք, Հ. Համագասպ Սափարեան բերած է Ս. Ղազար, 1907-ին»³⁹: Ահա՛ այս ամբողջը, որ ձեռագրի անցած ուղու պատմութիւնն է, հնարաւոր համառօտ ծանօթութեան ձեռով պէտք է արտայայտել Ալիշանի ժողովածուի հրատարակութեան մէջ:

Ալիշանը օրինակել է նաեւ հնատիպ գրքերի մէջ իր տեսած շատ կարեւոր ձեռագիր յիշատակարաններ: Ահա մի օրինակ. նկատի ունենալով 1705-ին Ամստերդամում Վանանդեցիների տպագրած Ժամագիրքը⁴⁰, յղելով՝ «Ի կողս Ժամագրոց տրպագր. յԱմստերդամ. տե՛ս յէջ 41» եւ խորագրելով՝ «1732. Խաչատուր վրդպ. - Տէր Եղիազար, ի Վեներիկ», քաղել է նոյն տպագիր գրքի մի օրինակի մէջ առկայ՝ այս ձեռագիր յիշատակագրութիւնը. «ԹՎին 1632, մարտի ամսոյ ԺԶ.ին (16) ես՝ տիրացու Եղիեայս միջնորդութեամբ սուրբ կուսին Մարիամու եղէ կիսասարկաւագ, սոյն մարտի ամսոյ Լ.ին (30) եղէ աւաք սարկաւագ, դարձեալ եւ ի սոյն թՎին, արքիւի ամսոյ 20-ին շնորհիւ Տեառն ձեռնադրեցայ Բահանայ, որ եւ գոչեցայ տէր Եղիեայզար, եւ ի թիւ ամաց իմոց ԾԲ. (52) ամ. եւ ի սոյն ապրիլի ամսոյ ԻԷ.ին (27) ըսկսայ անարժանս պատարագել» (էջ 28): Այսպէս, Ալիշան մէկուկէս դարով կանխել է մեզ, որովհետեւ մենք նոր ենք սկսել հնատիպ գրքերի մէջ առկայ ձեռագիր յիշատակարանների եւ գրադարանային նշումների դիւանի կազմութեան աշխատանքը:

Օրինակներ կարող ենք էլի բերել, բայց այսքանով առայժմ բաւականանք, որովհետեւ կարծում ենք՝ հաստատեցինք, որ ան-

38 Որոնք ապագայում պէտք է մուծուեն ԺԷ. դարի յիշատակարանների հատորի վերահրատարակութեան մէջ:

39 Վեներիկի ցուցակ, Ե., էջ 715-728:

40 Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից Եկեղեցեաց Հայաստանեայց. Երրորդիցս ի լոյս ածեալ հայցմամբ խնդրոյ Զուղայեցի Գորսւէնց Աղագարի որդւոյ Պարոն Թասալույն... յԱմստերդամ, յամին Քրիստոսի 1705, հսկ ըստ հայոց 1154, 632 էջ:

պայման արժե խորաքնին մշակումով եւ պատշաճ ծանօթագրութիւններով հրատարակել Ալիշանի այս մեծարժէք ժողովածուն:

Եզրափակենք, ժողովածուն հրատարակութեան պատրաստելու ընթացքում մեծ օգտակարութիւն է ունենալու Հայր Վահան Օհանեանի տարիների տքնաջան աշխատանքով պատրաստուած եւ վերջերս տպագրուած՝ «Հայր Ղեւոնդ Ալիշան, Նամականի» եռահատորեակը⁴¹, որ ունի 2130 մեծադիր էջ եւ պարունակում է 1840-1901 թուականների ընթացքում Հ. Ղեւոնդ վարդապետ Ալիշանի գրած 2275 նամակ, որոնց մէջ նա իր թղթակիցների հետ շարունակաբար քննարկել է նաեւ յիշատակարանների իր ստացած ընդօրինակութիւններին վերաբերող տարատեսակ հարցեր:

Առ այս միայն մի օրինակ. Ալիշանը 1885 Ապրիլի 9ին Գարեգին վ. Սրուանձտեանցին «Թորոս Աղբար»ի Բ. հատորում տըպուած յիշատակարանների մասին գրել է. «Եւ մանաւանդ եթէ տեղ տեղ կրճատեալ չըլլային, այն պատճառով գոր կր յիշէի յերես 249⁴²: Այն պատճառներն ինձ համար չըլլալով, ես պիտի խնդրեմ Ձեզմէ, որ առ այժմ մէկ քանի Յիշատակարանաց պակաս կտորները հանիք լեցընել, եթէ՝ որպէս յուսամ, ունիք ամբողջ օրինակած եւ կը նշանակեմ առանձին քղթի վրայ այն խնդրելիքս, եւ կը պարտաւորիմ յիշել Ձեր կրկին արդիւնքը՝ այն գործոյս մէջ, որոյ արդէն նաշակ մի խաւրեցի Ձեզ, եւ որոյ տպագրութիւնն մօտ է յաւարտել»⁴³: Այս տողերը յուսադրում են, որ գուցէ Սրուանձտեանցը յիշատակարանների իր յապաւած հատուածներն Ալիշանին ուղարկած լինի, ուստի եւ այդ

41 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Նամականի, հտ. Ա. (1840-1870), հտ. Բ. (1871-1889), հտ. Գ. (1890-1901), Հ. Վահան Մ. Վարդապետ ՕՀԱՆԵԱՆ, Հ. Վ. (աշխատ.), ԴԵԻՐԻԿԵԱՆ, Վ. (խմբ.), Մխիթարեան հրատարակչատուն, հտ. Ա., Երեւան 2020, ԺԶ., 782 էջ, հտ. Բ., Երեւան, 2021, 800 էջ, հտ. Գ., Երեւան 2021, 532 էջ:

42 ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ, Գ. Վ., Թորոս աղբար, Հայաստանի նամակագր, [Մասն երկրորդ], Կ. Պոլիս 1884, էջ 249. «Դառնալով մեր յիշատակարանաց վրայ՝ ընթերցողն կը տեսնէ, թէ ուրեք-ուրեք յապաւած են կրկնութիւնները, տեղ-տեղ ալ արդի տպագրական օրինաց անպատշաճները»: Վերջին ակնարկը վերաբերում է թուրքական գրաքննութեանը:

43 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Նամականի, նշ. աշխ., հտ. Բ., էջ 505. «տպագրութիւնն մօտ է յաւարտել»՝ Սիսուան. համագրութիւն հայկական կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, հաւաքեալ ի Հ. Ղեւոնդեայ վ. Մ. Ալիշան՝ յուխտէն Մխիթարայ, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1885, ԺԵ., 592 էջ:

զեղչումները գտնուեն Յիշատակարանների ալիշանեան հատորի մէջ:

Յատկապէս այս նկատառումով ողջունում ենք Նամականիի եռահատորեակի լոյսընծայման փաստը եւ ցանկանում, որ Ալիշանի եւ Ամենայն հայոց Մկրտիչ Ա. Խրիմեան կաթողիկոսի այս «գոյգ յոքելեաններ» առիթով ստեղծուեն աւելի շատ գիտական-գրական մնայուն արժէքներ, միաժամանակ հաւաստիացնում ենք, որ այդ մնայուն արժէքներից մէկը լինելու է մեր յօդուածի նիւթ-յիշատակարանների ժողովածուն:

ԳԵՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Summary

COLLECTION OF COLOPHONS OF ARMENIAN MANUSCRIPTS COMPILED BY Fr. GHEVOND ALISHAN

GEVORG TER-VARDANYAN

The article presents and evaluates medieval catalogues of Armenian manuscripts and the volumes of these manuscripts' colophons compiled in ancient times, as well as colophons compiled in Modern times in chronological order and according to certain scientific principles. In order to improve the new chronological volumes it is necessary to use the materials of ancient manuscripts' catalogues and collections of colophons. The most important are the collections compiled by Fr. Ghevond Alishan and Fr. Nerses Akinyan, the remaining detailed unpublished collections, the first of which is called "Haykaran. volume VIII", the second "Collection of colophons".

Various samples are made-extracts from Alishan's collection; the data in them are compared with various scientific facts and realities. On the basis of all above mentioned, was developed and approved the point of view, that it is absolutely necessary to give needed information with notes, to publish a collection of Ghevond Alishan, scientific value of which is higher than any doubt.